

Anna Długozima

Bośnia i Hercegowina - dobra kultury w czasie wojny i pokoju

Ochrona Zabytków 62/3 (246), 59-66

2009

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BOŚNIA I HERCEGOWINA – DOBRA KULTURY W CZASIE WOJNY I POKOJU

1. Bośniacka Biblioteka Narodowa po bombardowaniu. Fot. M. Evstafiev. Źródło: <http://samaha.files.wordpress.com/2009/10/evstafiev-bosnia-cello.jpg>

1. National Library of Bosnia after an air raid. Photo: M. Evstafiev. Source: <http://samaha.files.wordpress.com/2009/10/evstafiev-bosnia-cello.jpg>

*Ludzie nie znają dobra, które posiadali,
dopóki go nie stracą.*

Sofokles

Bośnia i Hercegowina to państwo położone na Półwyspie Bałkańskim, do 1992 r. będące jedną z sześciu republik tworzących Jugosławię. Ten region Starego Kontynentu to istna mozaika wyznań i narodowości. Różne nacje¹, cele², dążenia i potrzeby musiały znaleźć swoje odzwierciedlenie w jego historii³. Dlatego też burzliwe dzieje tego skrawka

Europy odcisnęły piętno na bośniackich zabytkach. W każdym z konfliktów, który przetoczył się przez Półwysep Bałkański, ofiarą stawały się także dobra kultury. Wraz z unicestwieniem dziedzictwa kulturowego zacierano charakter etniczno-kulturowy danej ziemi, próbowano pozbawić zamieszkującą ją naród tożsamości, pamięci i historii. Wiele meczetów, kościołów i innych miejsc kultu zostało zniszczonych lub sprofanowanych⁴, „ponieważ stanowiły one oczywiste symbole tożsamości kulturowej poszczególnych narodów jugosłowiańskich”⁵.

System ochrony dóbr kultury w Bośni i Hercegowinie

Bośnia i Hercegowina 12 lipca 1993 r. przystąpiła do Konwencji haskiej o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 1954 r.⁶ i była tym samym trzecią była republiką jugosłowiańską, która zdecydowała się na ten krok (po Chorwacji i Słowenii).

Tego samego dnia zasilila szeregi państw – członków Konwencji o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 16 listopada 1972 r., utworzonej pod auspicjami UNESCO. Istotnym aktem prawa międzynarodowego, który reguluje kwestie ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego, jest Konwencja paryska dotycząca środków zmierzających do zakazu i przeciwdziałania nielegalnemu wywozowi, przywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1970 r. Bośnia i Hercegowina stała się także jego stroną.

2. Sarajewski Instytut Studiów Orientalnych po bombardowaniu. Fot. M. Eystafiev. Źródło: <http://www.ois.unsa.ba/img/paljevina-instituta.jpg>

2. Oriental Institute in Sarajevo after an air raid. Photo: M. Eystafiev. Source: <http://www.ois.unsa.ba/img/paljevina-instituta.jpg>

Z powyższego wynika, że omawiane państwo bardzo skrupulatnie konstruowało swój system ochrony dóbr kultury. Zwłaszcza że już po zakończeniu II wojny światowej powołano w Bośni i Hercegowinie specjalne służby, których zadaniem była ewidencja, wycena, ocena stanu, ochrona oraz rewitalizacja narodowego dziedzictwa⁷. W 1945 r. utworzono departament Muzeum Narodowego, który przyjął nazwę Instytutu do spraw Ochrony, Badań Naukowych nad Zabytkami Kultury i Naturą (the Institute for Protection and Scientific Study of Cultural Monuments and Natural Rarities)⁸. Dwa lata później, tj. w 1947 r., ustanowiono Prawo ochrony zabytków i osobliwości natury. W latach 1945-1992 w głównych miastach Bośni i Hercegowiny: Sarajewie, Mostarze, Tuzli, Banja Luce otwarte zostały kolejne instytuty, ukierunkowane na ochronę dóbr kultury. W 1985 r. znowelizowano ustawę z 1947 r., która ostatecznie przybrała nazwę: Ustawa o ochronie i użytkowaniu kulturowego, historycznego i naturalnego dziedzictwa. Jak już wspomniano, w 1993 r. Bośnia i Hercegowina notyfikowała konwencję haską z 1954 r. Obecnie na terenie Bośni i Hercegowiny działają następujące podmioty, związane z ochroną dziedzictwa kulturowego:

1. Centrum Dziedzictwa – Instytut do spraw Ochrony Kulturowego, Historycznego i Naturalnego Dziedzictwa Bośni i Hercegowiny;
2. Instytut do spraw Ochrony Kulturowego, Historycznego i Naturalnego Dziedzictwa Kantonu Sarajewo;
3. Miejski Instytut do spraw Ochrony Kulturowego, Historycznego i Naturalnego Dziedzictwa z siedzibą w Tuzli;
4. Dwa instytuty do spraw ochrony dziedzictwa w Mostarze, tj.: Instytut Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Wschodniego Mostaru oraz Instytut Ochrony Zabytków Chorwackiej Wspólnoty Bośni i Hercegowiny;
5. Instytut do spraw Ochrony Dziedzictwa Republiki Serbskiej z siedzibami w Pale oraz Trebinje⁹.

Niestety, wojna w Bośni i Hercegowinie, tocząca się w latach 1992-1995, obnażyła niesprawność bośniackiego systemu ochrony zabytków i wiele jego luk. Wydawać by się mogło, że kraj ten posiada dość dobrze rozwinięty i funkcjonujący mechanizm ochrony (w porównaniu z innymi republikami jugosłowiańskimi), a jednak nie zdołał zapobiec zniszczeniu dziedzictwa kulturowego, o czym będzie mowa niżej.

Zniszczenia dóbr kultury

Sarajewo to największe i najbardziej znane miasto, obleżone przez serbskie jednostki w Bośni i Hercegowinie¹⁰. W czasie toczącej się w Bośni i Hercegowinie wojny, zniszczeniu uległa także znaczna część tkanki historycznej miasta Mostar, wraz ze słynnym Starym Mostem, który symbolizował koegzystencję różnych grup wyznaniowych. Zabytki, położone po obu stronach rzeki, były swoistym łącznikiem i demonstrowały, że społeczeństwo zamieszkujące Bośnię i Hercegowinę nie pragnie etnicznych i kulturowych podziałów¹¹.

Analizę zniszczeń bośniackich dóbr kultury podzielono na dwie grupy. W pierwszej prześledzone zostaną straty zabytków nieruchomych, w drugiej zaś zabytków ruchomych.

• Zabytki nieruchome

W czasie wojennej zawieruchy najbardziej ucierpiały **zabytki architektury sakralnej**. Jeśli chodzi o muzułmańskie dziedzictwo kulturowe Bośni i Hercegowiny, to tocząca się na jej terytorium wojna nie oszczędziła żadnego z meczetów. W krajobraz Bośni i Hercegowiny wpisanych było 277 meczetów. Jedynie 22 muzułmańskie obiekty sakralne doznały lekkich uszkodzeń¹². Pozostałe 255 budowli (co stanowi 92% ogółu), uszkodzono poważnie bądź zniszczono. 71 spośród 277 świątyń było objętych ochroną prawną. Jednak nadanie tym obiektom sakralnym statusu dóbr chronionych nie odstraszyło wandalów – zaledwie 5 spośród wspomnianych 71 świątyń zostało lekko uszkodzonych¹³. Niemal 60% wszystkich bośniackich meczetów (161) powstało na przełomie XV i XVI w. oraz w okresie panowania Monarchii Austro-Węgierskiej. Ponad 96% tych historycznych obiektów zostało poważnie uszkodzonych i doszczętnie zniszczonych. **Meczety** były niszczone nie tylko w wyniku podpażeń czy podkładania ładunków wybuchowych, ale także za sprawą ciężkiego sprzętu wojskowego, który niejednokrotnie stacjonował na terenie zabytkowych zabudowań. Świątynie muzułmańskie były także wykorzystywane jako miejsce kaźni muzułmańskiej ludności cywilnej oraz kapłanów.

Choć na terytorium Bośni i Hercegowiny dominują wyznawcy islamu, to w krajobraz tego państwa wpisały się także **kościóły** katolickie. Żaden z nich nie dotrwał końca wojny bez uszczerbku. 14 obiektów oceniono jako lekko uszkodzone¹⁴. Źródła katolickie informują, że w samej prowincji

Banja Luka zburzono 12 kościołów, natomiast 25 innych rozmyślnie uszkodzono¹⁵. W takich bośniackich miastach jak Bosanski Šamac, Doboj, Ključ, Nevesinje, Prijedor, Sanski Most, lokalne kościoły parafialne zostały kompletnie zniszczone przez oddziały serbskie, ich ruiny zaś zrównano z ziemią¹⁶. W wielu przypadkach niszczenie kościołów było powiązane z mordowaniem bośniackiej ludności cywilnej oraz rzymskokatolickiego duchowieństwa.

• Zabytki ruchome

Akcja niszczenia tożsamości kulturowej Bośniaków przez oddziały serbskie nie ominęła także zabytków ruchomych i obiektów, które te przedmioty magazynowały. I tak, 13 z 19 funkcjonujących na terenie Bośni i Hercegowiny muzułmańskich archiwów zostało zniszczonych (Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanski Šamac, Bratunac, Doboj, Foca, Ključ, Nevesinje, Prijedor, Sanski Most, Srebrenica, Visegrad, Zvornik)¹⁷.

Największą stratą dla kultury Bośni i Hercegowiny było zbombardowanie 17 maja 1992 r. sarajewskiego Instytutu Studiów Orientalnych (the Institute for Oriental Studies). Wówczas to ogień strawił niemal całą kolekcję tego instytutu – dokumenty, manuskrypty, stare księgi. Trzy miesiące później celem serbskich oddziałów padła bośniacka Biblioteka Narodowa (Bosnia's National Library). Została ona zbombardowana 25 sierpnia 1992 r. przez armię bośniackich Serbów¹⁸.

Przyczyny zniszczeń

• Niszczenie dóbr kultury z premedytacją

Zgliszcza po cennych zabytkach to niejednokrotnie wynik celowej destrukcji przy użyciu dynamitu, ognia, amunicji. Wandalizm, plądrowanie, okradanie – te wszystkie działania, stosowane przez jeden z południowosłowiańskich narodów przeciwko drugiemu, miały na celu zacieranie śladów tożsamości. I choć były one sprzeczne z literą międzynarodowego prawa, gdyż art. 4 § 4 konwencji haskiej z 1954 r. nakazuje Wysokim Umawiającym się Stronom powstrzymać się od wszelkich środków odwetu, wymierzonych przeciw dobrom kulturalnym, to żadna ze stron nie liczyła się z tym.

• Proces naturalnego starzenia się zabytków, spowodowany zanieczyszczeniem środowiska, erozją, wilgotnością¹⁹

Istotny wpływ na kondycję dóbr kultury wywiera trwałość ich budulca. Tlen – podstawowy komponent

Tab. 1. Zniszczenia bośniackich zabytków w czasie konfliktów zbrojnych – zestawienie tabelaryczne
Table 1. Damage incurred to Bosnian monuments during armed conflicts – table summary

Lp.	Rodzaj zabytku, stopień zniszczenia (w nawiasie podana rzeczywista liczba obiektów)	Udział %
	ZABYTKI RUCHOME – Archiwa (19)	100 %
1.	Zniszczone (13)	68%
2.	Lekko uszkodzone (6)	32%
	ZABYTKI NIERUCHOME – meczety i kościoły	
	Meczety (277)	100%
1.	Lekko uszkodzone (22)	8%
2.	Zburzone lub poważnie uszkodzone (255)	92%
	Kościóły (57)	100%
1.	Lekko uszkodzone (14)	25%
2.	Zburzone lub poważnie uszkodzone (43)	75%

Źródło: opracowanie własne autorki

powietrza i wody – łącząc się z różnymi ciałami – powoduje ich utlenianie, będące powolnym spalaniem się materii. Ponadto, powietrze może oddziaływać na tworzywo i wzniesione zeń zabytki w sposób fizyczny: wiatry powodują zniszczenia budowli, roznoszą nasiona roślin rozsadzających architekturę²⁰. Temperatura (zwłaszcza jej wahania) prowadzi do osłabienia spoiwości tworzywa²¹.

- **Niedoskonałości systemu ochrony zabytków**
Wybuch wojny domowej w Bośni i Hercegowinie obnażył luki systemu ochrony dóbr kultury. Do jego wad zaliczyć należy brak odpowiednich strategii na wypadek zagrożeń dóbr kultury, instytucji, wykwalifikowanego personelu. Co więcej, z powyżej przedstawionej listy bośniackich instytucji wynika, że nie zostały one powołane we wszystkich kantonach, co powinno mieć miejsce, aby ochrona była kompletna²². Te wszystkie niedoskonałości wyszły na światło dzienne w czasie kryzysu bałkańskiego. Jego efekty, w postaci zniszczeń dóbr kultury, nie wymagają dodatkowego komentarza.

- **Brak kompetencji, przygotowania**
Przyczyną zniszczeń bośniackich dóbr kultury był także fakt, iż jednostki organizacji międzynarodowych, udzielające pomocy w regionach objętych konfliktem, nie były przystosowane do ochrony dziedzictwa kulturowego. Taki stan rzeczy stanowił pogwałcenie konwencji haskiej z 1954 r. Art. 7 tego aktu prawa międzynarodowego nakłada bowiem na

Wysokie Umawiające się Strony obowiązek wprowadzenia „już w czasie pokoju w regulaminach lub instrukcjach, przeznaczonych do użytku swoich wojsk”, postanowień, „które by zapewniły przestrzeganie (...) Konwencji, oraz wpoić członkom swoich sił zbrojnych poczucie szacunku dla kultury i dóbr kulturalnych wszystkich narodów”. Ponadto, sygnatariusze „zobowiązują się przygotować lub utworzyć już w czasie pokoju, w łonie swoich sił zbrojnych, bądź komórki organizacyjne, bądź zespół osób o specjalnych kwalifikacjach, którego zadaniem będzie czuwanie nad poszanowaniem dóbr kulturalnych i współpraca z władzami cywilnymi, do których należy opieka nad tymi dobrami”. Niestety, armia NATO nie została wyposażona w wykwalifikowany personel, zdolny chronić własność kulturową.

- **Nierespektowanie zapisów konwencji haskiej z 1954 r.**

Państwa – strony, biorące udział w jugosłowiańskich konfliktach zbrojnych, przywiązywały niewielką wagę do tejże konwencji. Poza wspomnianym łamanym notorycznie artykułem 7 konwencji, wskazać można także inne uchybienia w stosowaniu zapisów konwencji haskiej.

Jej zapisy mówią o obowiązku oznaczania dóbr kultury, tak ruchomych, jak i nieruchomych. Oznaczenia powinny być umieszczone na pojazdach, tak aby były czytelne, widoczne w dzień z ziemi oraz z powietrza. Artykuły, mówiące o obowiązku oznaczeń zabytków, były wielokrotnie łamane.

3. Bośniacka Biblioteka Narodowa obecnie. Fot. D. Mičić. Źródło: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Bosnian_national_library_sarajevo.jpg

3. National Library of Bosnia – present-day state. Photo: D. Mičić. Source: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Bosnian_national_library_sarajevo.jpg

Kiedy symbol umieszczany był na zewnątrz obiektu, stanowił cel oddziałów zbrojnych.

Zgodnie z zapisami artykułu 4 konwencji haskiej „Wysokie Umawiające się Strony zobowiązują się szanować dobra kulturalne położone zarówno na ich własnym terytorium, jak i na terytoriach innych Wysokich Umawiających się Stron, przez powstrzymanie się od używania tych dóbr i ich bezpośredniego otoczenia oraz środków przeznaczonych do ich ochrony do celów, które mogłyby wystawić te dobra w razie konfliktu zbrojnego na zniszczenie lub uszkodzenie, oraz przez powstrzymanie się wobec nich od wszelkich aktów nieprzyjacielskich”. Mimo to muzea i miejsca kultu były wykorzystywane, zwłaszcza przez serbskie oddziały, jako kryjówki na broń bądź jako cele militarne.

Pośród przypadków zniszczeń, uszkodzeń dóbr kultury Bośni i Hercegowiny, wystąpiła także trudność z realizacją norm zawartych w art. 3 kon-

wencji, który to mówi, że „Wysokie Umawiające się Strony zobowiązują się przygotować już w czasie pokoju opiekę nad dobrami kulturalnymi położonymi na ich własnym terytorium wobec dających się przewidzieć następstw konfliktu zbrojnego podejmując w tym celu kroki, jakie uznają za stosowne”²³.

Fabio Maniscalco w swojej pracy dotyczącej utraczonego dziedzictwa kulturowego Kosowa (a można te zapisy i obserwacje odnieść także do dziedzictwa Bośni i Hercegowiny) wskazał cztery fazy, w toku których niszczone było południowoślowiańskie dziedzictwo. Są to:

1. konflikty zbrojne pomiędzy ludnością cywilną odmiennych narodowości, wyznań;
2. ataki, bombardowanie przez NATO;
3. powroty uchodźców;
4. powojenna rekonstrukcja (wykorzystywanie niewłaściwych metod, technik rekonstrukcji)²⁴.

4. Stary Most w Mostarze w trakcie rekonstrukcji. Fot. D. Reiskoffer. Źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bosnia,_Mostar,_old_bridge_2.JPG

4. Old Bridge in Mostar during reconstruction. Photo: D. Reiskoffer. Source: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bosnia,_Mostar,_old_bridge_2.JPG

Działania na rzecz ochrony dóbr kultury

Jeden z pierwszych kroków zakładał stworzenie listy narodowych zabytków Bośni i Hercegowiny. Ideę tę przemycono w zapisach układu pokojowego z Dayton z listopada 1995 r. Ankes 8 do tego aktu prawa mówi o powołaniu specjalnej rady do spraw dziedzictwa kulturowego, której podstawowym celem powinna być ochrona kulturowego i historycznego dziedzictwa Bośni i Hercegowiny. Częścią jej działań jest tworzenie owej listy narodowych zabytków.

Pod adresem internetowym www.internet.ba/spomenici-sa stworzono portal Instytutu do spraw Ochrony Dziedzictwa Kulturowego, Historycznego i Naturalnego Kantonu Sarajewo. Wykorzystano

publiczne media do zaprezentowania i przybliżenia bośniackiego dziedzictwa kulturowego. Do innych działań, mających na celu ratowanie bośniackiego dziedzictwa, zaliczyć należy organizację i uczestnictwo w międzynarodowym projekcie ochrony dóbr kultury, publikowanie ulotek, katalogów, monografii poświęconych zabytkom, wymianę informacji pomiędzy bibliotekami, archiwami i muzeami, pracę ze studentami z wydziałów architektury i sztuki.

Od połowy lat 90. XX w. jedną z najważniejszych form popularyzacji dóbr kultury były wystawy dotyczące zabytkowych cmentarzy, zabytkowych fasad budynków, napraw i rekonstrukcji obiektów zabytkowych zniszczonych w czasie wojny 1992-1995, obiekty sakralne jako symbole życia religijnego i duchowego narodów Bośni i Hercegowiny.

5. Stary Most w Mostarze po rekonstrukcji. Fot. P. Báthory. Źródło: <http://www.cbc.ca/thecurrent/images/crossings1>
 5. Old Bridge in Mostar after reconstruction. Photo: P. Báthory. Source: <http://www.cbc.ca/thecurrent/images/crossings1>

Inicjatyw dotyczących odbudowy zniszczonego dziedzictwa byłych republik jugosłowiańskich było wiele. Podejmowały je zarówno organizacje międzynarodowe, jak i poszczególne państwa. Ich głównym celem było rekonstruowanie obiektów zniszczonych bądź uszkodzonych w wyniku działań zbrojnych. Wygaśnięcie konfliktu na Bałkanach sprawiło, że zaczęły się mnożyć raporty analizujące skalę zniszczeń. Dopiero po wojnie przystąpiono do inwentaryzacji zasobów kulturowych.

Na zakończenie przytoczony zostanie przykład Starego Mostu w Mostarze w Bośni i Hercegowinie. Ten zabytkowy obiekt został zniszczony w czasie działań zbrojnych. Zrekonstruowano go z pomocą międzynarodowego komitetu naukowego, powołanego przez UNESCO. Odbudowane Stary Most i Stare Miasto w Mostarze stały się symbolem pojednania, międzynarodowej współpracy oraz współlistnienia

społeczności różniących się pod względem kulturowym, etnicznym i religijnym.

„Tak więc po doświadczeniach niszczenia i rabowania dóbr kultury w czasie II wojny światowej, na gruncie europejskim ponownie widać dramatyczne konsekwencje braku systematycznej ewidencji i dokumentacji zabytków ruchomych. Działania przeciwko takim tendencjom powinny być zadaniem priorytetowym służby ochrony zabytków we wszystkich krajach świata”²⁵. Przykład Bośni i Hercegowiny niechaj posłuży jako przestroga.

Anna Długozima, doktorantka w Katedrze Sztuki Krajobrazu SGGW w Warszawie, absolwentka Międzywydziałowego Studium Gospodarki Przestrzennej SGGW w Warszawie i Instytutu Stosunków Międzynarodowych UW w Warszawie.

1. Do narodów Jugosławii należą: Serbowie, Chorwaci, Słowenci, Macedończycy, Czarnogórcy, Bośniacy.
2. Z państw byłej Jugosławii uformowało się kilka oddzielnych narodów świadomych swej odrębności, żyjących w obrębie własnej specyficznej kultury i tradycji, posiadających wyraźnie określone interesy polityczne i gospodarcze.
3. W. Forgacz, *Przyczyny konfliktu na terenie byłej Jugosławii*, [w:] „Przegląd Informacyjno-Dokumentacyjny”, Warszawa 2001, nr 5 (273); P. Eberhardt, *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Lublin 2005.
4. *Raporty Tadeusza Mazowieckiego z byłej Jugosławii*, Poznań-Warszawa 1993, s. 74.
5. Z. Mavar, *Skutki działań wojennych dla dziedzictwa kulturowego Chorwacji*, [w:] *Ochrona dóbr kultury w razie zagrożeń czasu wojny i pokoju. Materiały z międzynarodowej konferencji zorganizowanej w ramach programu „Partnerstwo dla Pokoju”*, Kraków 1996, s. 233.
6. Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (podpisana w Hadze 14 maja 1954 r.), [w:] M. Fleming, *Międzynarodowe prawo wojenne. Zapobieganie konfliktom zbrojnym. Odpowiedzialność za przestępstwa wojenne. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1978 lub Dz. U. 1957, nr 46, poz. 212.
7. Z. Uzumović, *Protection, documentation and popularization of cultural – historical and natural heritage of Canton Sarajevo, Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2000, p. 1.
8. Tamże.
9. Tamże, p. 2.
10. *Raporty Tadeusza Mazowieckiego...*, jw., s. 79.
11. Z. Aygen, *The protection of cultural landscapes in post – war zones*, Paper presented at the Forum UNESCO University and Heritage 10th International Seminar *Cultural Landscapes in the 21st Century*, 2006, p. 3.
12. A.J. Riedlmayer, *Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992-1996: A post-war-survey of selected municipalities*, Massachusetts, 2002, p. 9.
13. Tamże, s. 10.
14. Tamże, s. 14.
15. *Raporty Tadeusza Mazowieckiego...*, jw., s. 74.
16. A.J. Riedlmayer, *Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina...*, jw., s. 15.
17. Tamże, s. 17.
18. Tamże, s. 19.
19. *Cultural heritage in Kosovo. Protection and conservation of a multi-ethnic heritage in danger. Mission report*, 2004, p. 8.
20. J.S. Pasierb, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa 1995, s. 48.
21. Tamże, s. 49.
22. *Cultural heritage in Kosovo...*, jw., p. 2.
23. F. Maniscalco, *The Loss of the Kosovo Cultural Heritage*, [w:] www.webjournal.unior.it, No. 11, 2006, p. 41.
24. Tamże, p. 24.
25. D. Ratković, *Chorwacja, skutki wojny*; „Cenne, bezcenne/ utracone”, 1997, nr 2.

BOSNIA AND HERZEGOVINA – CULTURAL PROPERTY DURING WAR AND PEACE

The state of Bosnia and Herzegovina came into being as a result of the disintegration of Yugoslavia; at the same time, it remained one of the conflict-prone spots on the map of twentieth-century Europe. Up to the early 1990s Yugoslavia was a federation of states (Serbia, Macedonia, Croatia, Montenegro, Slovenia, Bosnia and Herzegovina), and thus comprised a cultural, religious and national melting pot. The awakening of national consciousness in Bosnia and Herzegovina led to a referendum, due to which in 1992 the republic proclaimed its independence and turned into an arena of armed conflicts. In 1992-1995 the territory of Bosnia and Herzegovina witnessed a war, whose victims included local cultural property.

Despite a system of the protection of cultural property, constructed since the end of the Second

World War (i.a. international conventions signed in 1954, 1970 and 1973, the establishment of subjects associated with the protection, registration and assessment of the state of the cultural heritage as well as the codification of national law), the war disclosed all its failings. The article analyses the damage suffered by Bosnian immobile monuments of culture (especially sacral architecture) and mobile monuments (archives, institutes, libraries storing old books, manuscripts, documents, etc.), and seeks the reasons for the losses suffered by cultural property and the unsatisfactory functioning of the mechanisms of the protection of cultural property during armed conflicts. Furthermore, the author outlined activity intent on the protection of cultural property in Bosnia and Herzegovina.